

Олена Штонь
(Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка)

РОЗВИТОК СЕМАНТИКИ БАГАТОЗНАЧНИХ ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ, УТВОРЕНИХ ВІД ІМЕННИКІВ – НАЗВ ОСІБ ЗА СТАТТЮ, ВІКОМ, РОДИННИМИ ТА ІНШИМИ СТОСУНКАМИ

У статті описано напрями розвитку в художньому мовленні семантики багатозначних відносних прикметників, утворених від іменників – назв осіб за статтю, віком, родинними та іншими стосунками. Визначено, що конотативні якісні значення у їхній семантичній структурі найчастіше виникають на основі переносів за власне раціональними емоційними ознаками та ознаками, що стосуються рис характеру й особливостей поведінки живих істот, оскільки саме ці ознаки є суттєвими у значеннях твірних іменників таких відносних прикметників.

Ключові слова: семантика, багатозначний відносний прикметник, назви осіб за статтю, віком, родинними та іншими стосунками, переносне конотативне значення, художнє мовлення.

Елена Штонь. РАЗВИТИЕ СЕМАНТИКИ МНОГОЗНАЧНЫХ ОТНОСИТЕЛЬНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ, ОБРАЗОВАННЫХ ОТ ИМЁН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ – НАЗВАНИЙ ЛИЦ ПО ПОЛУ, ВОЗРАСТУ, РОДСТВЕННЫМ И ДРУГИМ ОТНОШЕНИЯМ

В статье описаны направления развития в художественной речи семантики многозначных относительных прилагательных, образованных от имён существительных – названий лиц по полу, возрасту, родственным и другим отношениям. Определено, что коннотативные качественные значения в их семантической структуре наиболее часто возникают на основании переносов по собственно рациональным эмоциональным признакам и признакам, которые касаются черт характера и особенностей поведения живых существ, поскольку именно эти признаки являются существенными в значениях производных имён существительных таких относительных прилагательных.

Ключевые слова: семантика, многозначное относительное прилагательное, названия лиц по полу, возрасту, родственным и другим отношениям, переносное коннотативное значение, художественная речь.

Olena Shton. DEVELOPMENT OF THE SEMANTIC OF POLYSEMIC RELATIVE ADJECTIVES MADE FROM NOUNS- PERSONS TITLES BY GENDER, AGE, FAMILIES AND ANOTHER RELATIONSHIPS

The article is described different directions in fiction speech of semantic polysemic's relative adjectives, made from nouns- persons titles by gender, age, families and another relationships.

Defined, that connotative qualitative meanings in their semantic structure frequently appear on the stem of wrapping by individual rational emotional characteristics and characteristics which pertain features of character and behaviour of living beings, because only those features are very substantive in meanings of forming nouns of the adjectives.

Key words: semantic, polysemic relative adjectives, persons names by gender and age, families and othe relationships, connotative qualitative meanings, fiction speech.

В основі семантичного варіювання слова в художньому мовленні лежить здатність одних сем посилюватись, наголошуватись, а інших – затухати. Активізуватись можуть як логіко-предметні семи, що складають денотативне значення лексеми, так і емотивні, які стосуються конотативного значення [8, с.85]. Однією із причин багатозначності відносних прикметників (далі – ВП) є розвиток у їх структурі лексико-семантичних варіантів із вторинним якісним значенням, яке дослідники відносять до сфери конотації. Як зазначає

В. Виноградов, у всіх ВП «потенційно закладений відтінок якості, який часто розкривається й розвивається в серію самостійних значень» [2, с. 176].

Багатозначність прикметників була предметом вивчення польських лінгвістів школи В. Дорошевського. На матеріалі російської мови семантику відносних прикметників досліджували Ю. Апресян, Г. Бортник, Н. Донцу, О. Земська, Л. Іванова, С. Кім, Л. Сергєєва, Ж. Соколовська, Г. Уфимцева, Л. Ширіна, О. Шрам та ін. Вітчизняні мовознавці М. Білоус, В. Грещук, А. Грищенко, О. Дзівак, М. Іщук, І. Кононенко, Т. Линник, А. Нестеренко, М. Степаненко, М. Тимченко, А. Шамота, О. Шевчук та ін. у своїх працях студіюють окремі питання словотвору та семантики прикметників української мови. Багатозначності відносних прикметників української мови присвячена наша монографія «Полісемія багатозначних відносних прикметників української мови: структурно-функціональний аспект», у якій визначено й описано семантичну організацію багатозначних відносних прикметників, типи семантичних зв'язків між лексико-семантичними варіантами (номінативними, узуально- та okazіонально-конотативними) у їх структурі, а також виявлено закономірності семантичного розвитку відносних прикметників різних тематичних груп у сучасній українській прозі [11].

Актуальність статті зумовлена потребою більш детального вивчення семантики багатозначних відносних прикметників (далі – БВП) окремих тематичних груп, зокрема БВП, утворених від іменників – назв осіб за статтю, віком, родинними та іншими стосунками. Мета наукової розвідки – визначити й описати напрями розвитку переносних конотативних значень у їх семантичній структурі. Джерелом дослідження слугували прозові твори, що ввійшли до таких видань: Гончар Олесь. Твори в 6-ти томах. Київ: Дніпро, 1978. Т. 4. 566 с.; Загребельний П. А. Твори в 6-ти томах. Київ: Дніпро, 1979. Т. 4. 575 с.; Загребельний П. А. Твори в 6-ти томах. Київ: Дніпро, 1981. Т. 6. 559 с.; Стельмах М. П. Твори в 7-ми томах. Київ: Дніпро, 1983. Т. 4. 711 с.; Стельмах М. П. Твори в 7-ми томах. К.: Дніпро, 1983. Т. 5. 383 с.; Тютюнник Г. М. Вир: Роман. Київ: Радянський письменник, 1990. 512 с.; Шевчук В. О. Птахи з невидимого острова: Роман, повісті. Київ: Радянський письменник, 1989. 470 с.; Яворівський В. О. Марія з полином у кінці століття: Роман. Київ: Радянський письменник, 1988. 262 с. Посилання на ілюстративний матеріал, взятий із цих видань, подаватимемо скорочено в дужках.

Попередньо зауважимо, що вивчення лексичної полісемії, як підкреслюють мовознавці, пов'язане з багатьма труднощами. Зарубіжні й українські вчені вказують на проблему нечіткості, семантичної невиразності та дифузності лексичного значення. Як зазначає В. Левицький, труднощі «... зумовлені тим, що семантика слова далеко не у всіх випадках може бути представлена у вигляді окремих, чітко виділених дискретних одиниць» [5, с.160]. Про «принцип дифузності значень багатозначного слова» йдеться у монографії Д. Шмельова [9, с. 95]. Л. Невідомська вважає, що «... суміщення різних значень тієї самої мовної одиниці, зокрема лексеми, у певному висловленні, тобто в спільному контексті їх реалізації, варто розглядати як консемію». Її дослідниця трактує як різну за характером контекстну «неоднозначність, часто двозначність слова, що виникає внаслідок одночасної реалізації, тобто суміщення, у висловленні певних значень полісема» [6, с.206].

Висловлені міркування стосуються специфіки переносних конотативних значень багатозначних відносних прикметників. Їх ідентифікація за допомогою якісних прикметників не завжди є можливою (перш за все це властиво переносам за формою та акустичними ознаками, а також okazіонально-конотативним значенням (далі – ОКЗ), що виникають у метонімічних та еліптичних сполученнях). Як уже згадувалося, іноді конотативні якісні значення відносних прикметників виникають на ґрунті комплексного переносу одночасно за кількома ознаками: «Шкіра на його обличчі **пергаментова**, широкий ніс роздирив тонкі ніздрі, очі по-старечому голубі й вицвілі...» (Шевчук, с. 200). У прикметника *пергаментовий* виникає значення на основі переносу за зоровою (колір) і дотиковою ознаками. Крім того, переносні значення відносних прикметників багатопланові: вони містять не тільки абстрактно-якісний елемент, але й емпіричний, тобто наочне, образне уявлення [4, с. 15–16; 7, с. 129–137].

Зауважимо, що конотативну семантику, яка здебільшого потенційно властива прикметникам, можна кваліфікувати як *узуальну*, якщо такі лексеми поєднуються із певним класом іменників і такі значення здебільшого фіксують відповідні словники. У Словнику

української мови в 11-ти томах (далі – СУМ) узуально-конотативні значення (далі – УКЗ) інтерпретуються по-різному: як переносне значення, відтінок значення, із помітками розм., ірон., зневажл., образно, за допомогою дефініцій – «властивий, притаманний тому, кого (що) називає твірний іменник», а також – «такий, як у, схожий, подібний до реалії, що названа твірним іменником». Щодо останніх, відношень «притаманності», В. Виноградов підкреслює: на базі конкретно-характерологічного номінативного значення (відносні прикметники вказують на ознаки реалії, що названа твірним іменником) розвивається якісна та вказівно-характерологічне конотативне значення, якому передусім властивий синкретизм семантики [1, с. 167]. Це трапляється тоді, коли прикметники стосуються інших реалій, як, наприклад, у реченні: « – *Так в тебе ж, Софіє, нема синів, – хтось поправив удову. – Так у людей є, – сказала з такою материнською тугою, що Марко аж затремтів*» (Стельм., 4, с. 202). Визначення «такий, як у...» уможливають сприйняття у значенні ВП поряд з якісною ознакою порівняльно-образного фону, а також дозволяють лексикографічно зафіксувати складність і двоплановість таких УКЗ відносних прикметників. У мовленні ж характерологічна ознака («такий, як у Х») конкретизується, прикметник завжди виражає певну ознаку реалії, за якою предмет подібний до іншого (колір, звучання, форма тощо).

Враховуючи викладене вище, переносні конотативні значення відносних прикметників ми класифікуємо не на основі конкретного прояву переносної семантики, а залежно від ознак, за якими ті чи інші прикметники реалізують переносні значення.

Аналіз здійснюємо, спираючись на проведений О. Шраммом розподіл ознак на *емпіричні та раціональні*. Ті, «... що сприймаються органами чуття і усвідомлюються людиною внаслідок одноступеневої мислинневої операції зіставлення з «еталоном», – це емпіричні ознаки» [10, с. 21]. Серед них зорові, акустичні, дотикові тощо, залежно від органів чуття, які їх сприймають. «Ознаки, що не сприймаються органами чуття, а виникають на основі сприйнятих органами чуття ознак у результаті аналізу, зіставлення, умовиводів» [10, с. 22], – це раціональні ознаки. Вони поділяються на власне раціональні та оцінні. У свою чергу, власне раціональні – на такі, які розвиваються на основі переносів: а) за фізичними ознаками; б) за інтелектуальними ознаками; в) за емоційними ознаками; г) за ознаками, що відображають риси характеру особи та особливості поведінки живих істот; д) за ознаками, що передають властивості предметів, процесів, явищ тощо, які безпосередньо чуттєво не сприймаються.

Оцінні ознаки зазвичай накладаються на емпіричні або власне раціональні, що складають основу переносного конотативного значення, наприклад: «*Прошу не говорити зі мною в жандармському тоні*» (Тютюнник, с.113). *Жандармський* – «такий, як у жандарма – наказовий, безапеляційний» (із негативною оцінкою). Крім того, іноді одна і та ж ознака може сприйматися різними органами чуття, як-от ознака свіжості, стиглості. Тому під час визначення напрямків переносу за емпіричними чи раціональними ознаками виникають певні труднощі.

В українській прозі активно функціонують такі ВП, утворені від іменників – назв осіб за статтю, віком, родинними та іншими стосунками, як: *баб'ячий, бабський, батьківський, братерський, братський, вдовиний, громадський, дитячий, дідівський, дівочий, дядьківський, жіночий, материнський, парубоцький, приятельський, сестринський, сирітський, сімейний, сусідський, товариський, хлопчачий, хлоп'ячий, чоловічий, юнацький*. Опишемо напрями розвитку конотативних значень у їх семантичних структурах.

Найбільш продуктивним, на нашу думку, є розширення семантичної структури таких лексем завдяки актуалізації в художньому мовленні конотативних значень, які виникають на основі переносів за раціональними ознаками, зокрема за емоційними, і за ознаками, що відображають риси характеру особи та особливості поведінки живих істот. І це зрозуміло, адже для твірних іменників вказаних вище ВП ці ознаки є найбільш суттєвими. Також зауважимо, що такі переноси невіддільні від переносів за емпіричними або іншими раціональними ознаками, адже існує давня традиція характеристики особливостей поведінки та вдачі осіб за допомогою опису їх зовнішності. Крім того, на ці значення завжди накладається оцінка.

Майже кожен із зазначених прикметників розвиває конотативне значення на основі переносів за емоційними ознаками, які накладаються на емпіричні: за формою, звучанням –

у ВП *баб'ячий, дідівський, жіночий, хлоп'ячий, чоловічий* та ін., на раціональну інтелектуальну – у лексем *дівочий, дитячий, жіночий, бабський* тощо чи характеризують особливості поведінки та вдачу людини – ВП *батьківський, братерський, материнський, сестринський, приятельський* і под. Проілюструємо такі слововживання: «*Маленький чернець, зігнутий в попереку, з малою клинцюватою борідкою і зморщеним хлоп'ячим лицем чатував над горицями*» (Шевчук, с. 42); «*Твій товариш геть молодий, його голос ще не набув чоловічої твердості*» (Загреб., 6, с. 463); «... ми дивилися на Київ, і видався він нам у нашій хлоп'ячій захопленості свіжою, здоровою, молодою дівчиною» (Загреб., 6, с. 364); «... майже хлоп'ячий його спалах легковажної ностальгії за рідним містом давно вже минувся...» (Загреб., 6, с. 276); «... і цей веселий шум (дощу) освіжив і обновив степ і людей і викликав у них дитячий радісний настрій» (Тютюнник, с. 79).

За ознаками, які відображають риси характеру особи та особливості поведінки живих істот, УКЗ розвивають лексеми: *братерський, дядьківський, материнський, батьківський, дитячий, людський, жіночий, хлоп'ячий, приятельський, парубоцький, товариський, чоловічий* та ін. Наведемо приклади: «*В ці хвилини він жив усмак, торжество робило його добрішим, він випромінював стільки теплої чоловічої ніжності, що встояти перед нею не могли навіть затяті реалісти й скептики жіночої статі*» (Явор., с. 108); «...директор часто любив ризикувати (було в його натурі щось хлоп'яче і прямодушне, вмів він у простенькій, навіть цілковито «округлій ситуації» нажити собі ворогів...)» (Явор., с. 78); «– Так в тебе ж, Софіє, нема синів, – хтось поправив удову – Так у людей є, – сказала з такою материнською тугою, що Марко аж затремтів» (Стельм., 4, с. 202).

Рідше наптрапляємо на переноси за фізичними та інтелектуальними ознаками. Виступаючи на перший план у значеннях ВП *дитячий, дівочий, дядьківський, хлоп'ячий, жіночий*, у художньому тексті ці лексеми також характеризують особливості поведінки і вдачі людини. Наведемо приклади: «*То вченим величаєш, то докоряєш дитячим розумом*» (Стельм., 4, с. 147); «*Твій товариш геть молодий. Його голос ще не набув чоловічої твердості*» (Загреб., 6, с. 463); «... тут безліч тонкої роботи, яка вимагає чисто жіночої чутливості й терплячості» (Загреб., 6, с. 181). Подібні висновки робить Л. Донецьких, підкреслюючи, що такий тип виникнення якісних значень ВП широко представлений у мові тематичними групами «родинні зв'язки», «стать», «вік»; часто він може охоплювати також тематичні групи зі значенням особи за професією, національністю, етнічними та іншими характеристиками [3, с. 98].

Такий синкретизм, дифузність, багатоплановість проаналізованих нами значень БВП пояснюються тим, що, як відомо, емоції, інтелект, фізичні якості людини є взаємопов'язаними та взаємозумовленими. Оцінка, що супроводжує такі значення, може класифікуватися за ознаками: натуральності – ненатуральності, відповідності – невідповідності природній, соціальній та іншим функціям; інтелектуально-оцінними; оцінно-емоційними; оцінно-етичними; оцінно-естетичними; оцінно-прагматичними. На перший план вона виступає нечасто. Лише у відносних прикметниках *жіночий, дядьківський, людський, хлоп'ячий, чоловічий* перш за все актуалізується прагматичне оцінне значення, а вже потім – характеристика за фізичними, інтелектуальними чи емоційними ознаками. Наведемо приклади: «...декотрі з дівчат у медучилищі, коли про когось із хлопців хотіли висловитись зневажливо, вживали саме цю формулу: «А, вайло, є в ньому щось дядьківське...» (Гонч., 6, с. 88); «Коли б знав майор про його знайомство з Єленою... То й що? А може, не надав би майор ніякого значення хлоп'ячим почуттям, бо хіба ж не знає, що для Яковенка обов'язок – передусім!» (Загреб., 6, с. 46).

Інші напрями виникнення якісних значень для аналізованих прикметників або не характерні взагалі, або дуже малочисельні. Це передусім стосується переносів за емпіричними ознаками. Деякі з них, зокрема переноси за нюховими та смаковими ознаками, у структурі аналізованих БВП не зафіксовані, як і переноси за зоровими ознаками кольору та розміру.

За зоровими ознаками, пов'язаними із формою й обрисами, виникають переносні конотативні значення окремих відносних прикметників, якщо контекст актуалізує у твірних іменників таку ознаку, як, наприклад, у реченнях: «*Вона теж поставила відро і теж подала*

свою широку, **чоловічу** руку, і очі її розчулено заблищали» (Тютюнник, с. 147); «... вечір напатлував над хатами **парубоцькі** чуби димів» (Стельм., 5, с. 66).

Зрідка у складі комплексних переносів ВП можуть розвивати конотативні значення за акустичними ознаками, вказуючи не тільки на наявність чи відсутність звуку та його особливості (тембр, силу, висоту тощо), а також стосовно особи передаючи особливості її характеру, поведінки та емоцій. Наведемо приклади: «Твій товариш геть молодий, його голос ще не набув **чоловічої** твердості» (Загреб., 6, с. 463); «Щось ласкаве і первозданно чисте було в його (бурчака) нерівному голосі, у відтінках **дівочої** м'якості і **хлоп'ячого** заповзяття» (Стельм., 4, с. 288).

У прикметника **чоловічий** може виникати УКЗ на основі комплексного переносу за тактильною ознакою шорсткості та за ознакою твердості (ознака, яка сприймається за допомогою м'язового напруження): «Андрій відчув руку, міцну, шершаву, **чоловічу** руку, руку солдата» (Стельм., 5, с. 21).

Підсумовуючи описані факти щодо розвитку в художньому мовленні семантики відносних прикметників, утворених від іменників – назв осіб за статтю, віком, родинними та іншими стосунками, констатуємо: конотативні якісні значення в їхній семантичній структурі найчастіше виникають на основі переносів за власне раціональними емоційними ознаками і ознаками, що стосуються рис характеру й особливостей поведінки живих істот, оскільки саме такі ознаки є суттєвими у значеннях твірних іменників цих ВП; такі конотативні значення багатопланові, дифузні, емоційно-оцінні, виникають на основі комплексних переносів, коли одночасно актуалізуються якась зовнішня (форма, обриси, звучання) і внутрішня ознаки (емоційний стан, риси характеру, особливості інтелекту тощо). Перспективним вважаємо ґрунтовне вивчення семантики відносних прикметників інших тематичних груп у художньому мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова / В. В. Виноградов // Избр. труды. Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – С. 162–189.
2. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): учебн. пособие для вузов / В. Виноградов / отв. ред. Г. А. Золотова. – 3-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1986. – 640 с.
3. Донецких Л. И. Реализация эстетических возможностей имен прилагательных в тексте художественных произведений / Л. И. Донецких. – Кишинев: Шатица, 1980. – 160 с.
4. Кацнельсон С. Д. Содержание слова, значение и обозначение / С. Д. Кацнельсон. – М.–Л.: Наука, 1965. – 11 с.
5. Левицкий В. В. Семасиология / В. В. Левицкий. – Винница: НОВА КНИГА, 2006. – 512 с.
6. Невідомська Л. М. Імплицитність: мовносистемний аспект: монографія / Л. М. Невідомська. – Харків: Ранок-НТ, 2012. – 416 с.
7. Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значений слова И. А. Стернин. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1979. – 156 с.
8. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка / В. И. Шаховский. – Воронеж: ВГУ, 1987. – 192 с.
9. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на мат. русского языка) / Д. Н. Шмелев. – М.: Наука, 1973. – 280 с.
10. Шрамм А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (на мат. современного русского языка) / А. Н. Шрамм. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. – 134 с.
11. Штонь О. Полісемія відносних прикметників української мови: структурно-функціональний аспект / О. Штонь. – Beau Bassin: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2018. – 259 p.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2018 р.